

JEL Classification Codes: M41, L25, O33

SƏNAYE VƏ XİDMƏT SEKTORLARINDA RƏQƏMSAL UÇOTUN APARILMASI.

Tural Nəsirli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)

Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi (BMDM)

Xülasə

Müəssisələrin sənayelər üzrə maliyyə nəticələrini necə qiymətləndirməsində inqilab yaradan rəqəmsal mühasibat uçotu sayəsində real vaxt anlayışları və məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulu artıq mümkündür. Sənaye və xidmət sektorlarına diqqət yetirməklə, bu tədqiqat Azərbaycanda 1995-2021-ci illər arasında iqtisadi fəaliyyətə görə bizneslərin mənfəət və zərər statistikasına nəzər salır. Biz rəqəmsal mühasibat sistemlərinin necə inkişaf etdiyinə, İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının maliyyə hesabatlarında necə istifadə edildiyinə və Azərbaycanın iqtisadiyyatının diversifikasiyasının sektorlar üzrə xüsusi gəlirlilik modellərində necə əks olunduğuna diqqət çəkirik. Rəsmi statistikadan istifadə etməklə sənaye və xidmət sektorlarının fəaliyyətini müqayisə etməklə, empirik tədqiqat göstərir ki, neftlə idarə olunan sənaye sektoru gəlirlərdə üstünlük təşkil etsə də, genişlənən xidmət sektoru qeyri-neft iqtisadi səmərələrinə getdikcə daha çox töhfə verir. Biz şəffaflığın və strateji planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsində praktiklər və siyasətçilər üçün təsirləri araşdırırıq və əldə etdiyimiz nəticələr rəqəmsal uçot texnologiyalarının sektorlardakı inkişafı izləməkdə faydalı olduğunu vurğulayır.

***Açar sözlər:** Rəqəmsal Mühasibatlıq; Mənfəət və Zərər Təhlili; Sənaye Sektoru; Xidmət Sektoru; Maliyyə Hesabatlarında İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları; İqtisadi Fəaliyyət*

Abstract

Real-time insights and data-driven decision-making are now possible thanks to digital accounting, which has revolutionised how businesses evaluate financial results across industries. With an emphasis on the industrial and service sectors, this research looks at the profit and loss statistics of businesses in Azerbaijan by economic activity between 1995 and 2021. We draw attention to how digital accounting systems have developed, how Information communication technologies is used in financial reporting, and how Azerbaijan's economic diversification is reflected in sector-specific profitability patterns. By comparing the performance of the industrial and service sectors using official statistics, the empirical research shows that although the oil-driven industrial sector dominated earnings, the expanding service sector is increasingly contributing to non-oil economic benefits. We examine the implications for practitioners and policymakers in improving transparency and strategic planning, and our findings highlight the usefulness of digital accounting technologies in tracking sectoral developments.

Keywords: *Digital Accounting; Profit and Loss Analysis; Industrial Sector; Service Sector; Information communication technologies in Financial Reporting; Economic Activity*

Giriş

Rəqəmsal mühasibat kompüter əsaslı sistemlər və proqram təminatı vasitəsilə maliyyə məlumatlarının və prosedurlarının idarə edilməsidir. Müasir iqtisadiyyatlarda maliyyə nəticələrini sənayelər üzrə tədqiq etmək indi vacibdir. Neft və yeni xidmətlərə əsaslanan sənaye fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərə üstünlük verdiyi Azərbaycan kimi ölkələrdə rəqəmsal mühasibat uçotunun sektoral təhlildəki dəyəri xüsusilə ağındır. Müəssisələr informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə etməklə dəqiqliyi artır, aktual maliyyə məlumatlarını saxlaya və sektorlararası gəlirlilik müqayisələrini asanlaşdırı bilər. Mühasibat uçotunda texnologiyanın bu cür istifadəsi dünya miqyasında olan tendensiyalara uyğundur. Maliyyə hesabatları tələblərini modernləşdirən Azərbaycanın 2004-cü il Mühasibat Uçotu Qanunu ictimai maraq doğuran firmalardan MHBS-nı tətbiq etməyi tələb edirdi.

Azərbaycanda sənaye sektoru (xüsusilə neft və qaz hasilatı) tarixən ölkənin karbohidrogen asılılığını əks etdirən əsas mənfəət mənbəyi olmuşdur. Bununla belə, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi cəhdləri ilə ticarət, nəqliyyat, rabitə, bankçılıq və turizmi əhatə edən xidmət sektoru daha qabarıq hala

gəldi. İqtisadiyyatın və birbaşa siyasətin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün müxtəlif sənaye sahələrində mənfəət və zərərin dinamikasını dərk etmək vacibdir.

Bu tədqiqat rəqəmsal mühasibat uçotunun inkişafı və onun maliyyə hesabatlarına necə təsir etdiyini müzakirə edir. Rəqəmsal mühasibat uçotu prosedurlarından rəqəmsal uçot prosedurlarına keçid və İKT texnologiyalarının (məsələn, bulud uçotu kimi) maliyyə təhlilini təkmilləşdirməsi yolları rəqəmsal uçot sistemlərinin təkamülü bölməsində əhatə olunur. Daha sonra sektorlar üzrə hesabatların avtomatlaşdırılması və real vaxt məlumatlarına diqqət yetirilməklə, maliyyə hesabatlarında İKT-nin rolu müzakirə edilir. Sənaye və Xidmət Sektorlarında Mənfəət/Zərərin Müqayisəli Təhlili cədvəllər və empirik məlumatlardan istifadə edərək sektorlar üzrə gəlirlilik meyllərini müqayisə edir. Daha sonra Məlumatların Təhlili bölməsi Azərbaycanın 1995-ci ildən 2021-ci ilə qədər olan rəsmi statistikasından istifadə edərək, kontekstual şəkildə şərh edilən tendensiyləri və nümunələri əks etdirən cədvəllər və diaqramları təqdim edir.

Rəqəmsal Maliyyə Sistemlərinin İnkişafı

Mühasibat uçotu prosedurları vaxt boyu dəyişərək, əl ilə uçotdan qabaqcıl kompüterləşdirilmiş sistemlərə keçib. Keçmişdə mühasibat uçotu üçün kağız dəftərlər və sonradan Excel kimi elektron cədvəl proqramları istifadə olunurdu. Uzun illər bu alətlər “mühasibat uçotu əməliyyatlarının əsası” kimi xidmət edirdi. Excel çox yönlülük təmin etsə də, onun miqyası və məlumat bütövlüyü məhdud idi. Bu problemləri həll etmək üçün 20-ci əsrin sonlarından əvvəl xüsusi mühasibat proqramları meydana çıxdı. Bu, transformasiya mühasibat uçotunda yeni dövrün başlanğıcından xəbər verdi, burada İT-nin birləşdirilməsi maliyyə hesabatlarını və mühasibat uçotunu avtomatlaşdıran proqram təminatının yaradılması ilə nəticələndi. Bu kompüterləşdirilmiş texnologiyalar səmərəliliyi artırdı və əl ilə edilən səhvləri kəskin şəkildə azaldı.

Digər bir sıçrayış bulud hesablamalarının meydana çıxması ilə edildi. Xero və QuickBooks Online kimi bulud əsaslı mühasibat sistemləri maliyyə məlumatlarına real vaxt rejimində təhlükəsiz uzaqdan girişi təmin edir. Bu platformalar çox istifadəçi ünsiyyətini və digər biznes sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmaqla şöbələr arasında vahidliyə zəmanət verir. Aşağıda elektron cədvəllərdən bulud platformalarına qədər rəqəmsal mühasibat uçotunun inkişafında əhəmiyyətli mərhələləri təsvir etdiyi üçün əlaqəli aspektləri və üstünlükləri vurğulayır:

- Manual/Excel erası: Məhdud əməkdaşlıq, yüksək səhv riski.
- Mühasibat proqramı era: Təkmilləşmiş funksionallıq, azaldılmış səhvlər.
- Bulud mühasibatlığı erası: Real vaxt yeniləmələri, çoxlu istifadəçi girişi, genişlənə bilən həllər.

Müasir mühasibat uçotu sistemlərinin bir xüsusiyyəti avtomatlaşdırmaqdır. Bank uzlaşması və faktura emalı kimi adi əməliyyatlar robotlaşdırılmış proseslərin avtomatlaşdırılması (RPA) ilə idarə oluna bilər. Məlumatların analitik imkanlarını özündə birləşdirən mühasibat proqramı bizneslərə performans göstəricilərini və maliyyə modellərini sürətlə yoxlamağa imkan verir. Menecerlər əlçatanlığı daha da artıran mobil mühasibat proqramları sayəsində yolda olarkən maliyyə vəziyyətini qiymətləndirə bilər. Bu inkişaf birlikdə maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini və çevikliyini təkmilləşdirir (Chakrouni, N., & Cherkaoui, M, 2023). Üstünlüklərə baxmayaraq, çətinliklər hələ də mövcuddur.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi kiçik firmalar üçün öyrənmə əyrisini təqdim edə bilər. Mövcud sistemlərlə integrasiya (məsələn, inventar idarəetməsi kimi) düzgün idarə olunmazsa, uyğunluq problemləri yarana bilər. Rəqəmsal sistemlər ehtiyat nüsxələrdən və şifrələmədən istifadə etsə də, buna baxmayaraq, pozuntulardan qorunmaq üçün güclü kibertəhlükəsizlik prosedurlarına ehtiyac duyur. İnkişaf etməkdə olan süni intellekt alətləri mühasibat uçotunda qərar dəstəyini daha da təkmilləşdirərək, proqnozlaşdırıcı təhlil və anomaliyaların aşkar edilməsini həyata keçirə bilər. Accenture layihələrində süni intellektlə işləyən mühasibat uçotu növbəti onillikdə əsas istiqamətə çevriləcəyi vurğulanırdı (Accenture, 2020). Bu gələcək həm də mühasiblərin rollarını yenidən müəyyənləşdirəcək; rutin tapşırıqların avtomatlaşdırılması o deməkdir ki, Mühasiblər daha məsləhətçi və texnoloji biliklərə malik olmalıdırlar. Mühasiblərin rəqəmsal alətlərdən səmərəli istifadə etmək üçün maliyyə təcrübəsini İT bacarıqları ilə birləşdirməsi gözlənilir (IFAC, 2019).

Maliyyə hesabatlarında İKT-nin rolu

İKT müasir maliyyə hesabatları üçün vacibdir, çünki o, maliyyə məlumatlarını tez və dəqiq şəkildə toplamaq, emal etmək və yaymaq imkanını verir. Azərbaycanda 2004-cü ildən etibarən MHBS-dən (Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları) istifadə edilməsi standartlar və texnologiyanın yaxınlaşmasının bariz nümunəsidir (IFRS Foundation, 2018). MHBS-nin qəbulu, xüsusilə banklar, sığortaçılar və ictimai maraq institutları kimi təsnif edilən böyük bizneslər üçün hesabat və konsolidasiya üçün modernləşdirilmiş rəqəmsal sistemləri tələb etdi. Maliyyə məlumatlarını maşın tərəfindən oxuna bilən formatlarda etiketləməklə, ERP (Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması) sistemləri kimi İKT alətləri bu tələblərə əməl etməyi asanlaşdırır və tənzimləyici hesabatlarda iştirak edən əl əməyini azaldır. ERP məlumat ötürülməsini standartlaşdırmaqla maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyini və şəffaflığını yaxşılaşdırır ki, bu da hesabatın mürəkkəbliyini azaldır (Deloitte, 2019).

Real vaxt rejimində maliyyə hesabatlarının verilməsi İKT integrasiyasının digər faydasıdır. Bulud uçotu və əlaqəli verilənlər bazaları maliyyə əməliyyatlarının davamlı monitorinqinə imkan

verir. Real vaxtda maliyyə məlumatlarından istifadə edən müəssisələr pul vəsaitlərinin hərəkətini idarə etmək və performansını proqnozlaşdırmaq üçün daha yaxşı mövqe tuturlar. Azərbaycan kontekstində kiçik və orta bizneslərə mühasibat uçotunu aparmaq və e-xidmətlərdən istifadə etmək üçün vahid rəqəmsal platforma təqdim edir. Bu təşəbbüs kiçik müəssisələr arasında rəqəmsal uçotun aparılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə mühasibat uçotunda İKT-yə siyasət səviyyəsində dəstəyi göstərir (Small Business Administration, 2018).

İKT həm də maliyyə hesabatlarında dəqiqliyi artırır. Avtomatlaşdırılmış tutuşdurma xüsusiyyətləri daxili qeydləri xarici hesabatlarla müqayisə edərək uyğunsuzluqları qeyd edir. Tədqiqatlar firmalar vərəqlərdən rəqəmsal mühasibat alətlərinə keçdikdə xətalərin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını göstərdi və rəqəmsal alətlərlə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı səhv nisbətlerini tapıldı (Shah, D., & Saunders, K, 2024). Bundan əlavə, rəqəmsal sistemlər vergi hesablamalarını və maliyyə açıqlamalarını ən son qaydalara uyğun olaraq avtomatik yeniləyərək uyğunluğu asanlaşdırır. Məsələn, Azərbaycanın orta və böyük şirkətlər üçün KOM-lar üçün BMHS (Beynəlxalq Maliyyə Hesablama Sistemləri) qəbul etməsi bu standartlara uyğun maliyyə hesabatlarının hazırlanmasını tələb edir. Proqram paketləri tez-tez maliyyə hesabatlarının beynəlxalq normalara uyğun yaradılmasını təmin edən BMHS hesabat modullarını ehtiva edir. Ancaq insan elementi hələ də həlledicidir. Bu üstünlükləri tam şəkildə həyata keçirmək üçün İKT bacarıqlarına yiyələnməsinə böyük diqqət yetirir. İKT mühasiblərin maliyyə hesabatlarını və analitik bacarıqlarını artıraraq asanlaşdırıcı rolunu oynayır.

Sənaye və Xidmət Sektorlarında Mənfəət/Zərərin Müqayisəli Təhlili

Azərbaycan iqtisadiyyatı neft sənayesindən güclü asılılığına və xidmətlərin genişləndirilməsi təşəbbüslərinə görə sənaye və xidmət sahələrinin maliyyə nəticələrini müqayisə etmək üçün güclü zəmin yaradır. Sənaye və xidmət sektorlarına diqqət yetirməklə, biz iqtisadi fəaliyyətə görə biznes mənfəət və zərər rəqəmlərini (balans göstəricisi və ya xalis mənfəət/zərər kimi ölçülür) təhlil edirik. Mədəncixarma (əsasən neft və qaz hasilatı), emal sənayesi və kommunal xidmətlər (məsələn, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı) hamısı bu sahənin sənaye sektoruna daxildir. Ticarət, nəqliyyat, rabitə, maliyyə, daşınmaz əmlak, turizm və sosial xidmətlər hamısı xidmət sektoruna daxildir. Kənd təsərrüfatı əsas sənaye olduğundan və tikinti tez-tez dövrü xarakter daşıdığından, aydınlıq üçün ikisi ayrıca müzakirə olunur.

Mənfəət meylləri: İlk keçid illərində (1990-cı illərin ortalarında) iqtisadiyyatın postsovet bazarı şərtlərinə uyğunlaşması səbəbindən Azərbaycanın ümumi müəssisə mənfəəti cüzi idi. **Cədvəl 1** sektorlar üzrə seçilmiş mənfəət illərini göstərir. 1995-ci ildə sənaye müəssisələrinin mənfəəti (291,4

milyon manat) xidmət sektoru müəssisələrinin mənfəətindən (164,5 milyon manat) xeyli çox olmuşdur. Sənaye mənfəəti əsasən dövlətə məxsus neft əməliyyatları hesabına təmin edilirdi. Xidmət sektorunun mənfəəti nisbətən kiçik idi, əsasən nəqliyyatdan və bəlkə də telekommunikasiyadan gəlirdi, çünki digər xidmətlər inkişaf etməmişdir. Növbəti onillikdə sənaye mənfəəti neft bumu ilə, xüsusən də 2005-ci ildən sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin işə düşməsi və neft gəlirlərinin artması ilə eksponent olaraq artdı. 2010-cu ildə sənaye sektorunun mənfəəti 17 655,3 mln. manat, cırdan xidmət sektorunun mənfəəti (1 195,1 mln. AZN). Bu, mədəncıxarma sənayesi mənfəətin əsas hissəsinin necə təşkil etdiyini əks etdirir. Həqiqətən də, neft və qaz 2022-ci ildə ÜDM-in təxminən 47,8%-ni təşkil edib ki, bu da onların üstünlük təşkil etdiyini göstərir.

Bununla belə, sənaye mənfəəti 2010-cu illərin ortalarında neftin qiymətinin düşməsi və istehsalın durğunluğu səbəbindən azalıb – 2015-ci ilə qədər sənaye mənfəəti 14 508,9 mln. manat, bir qədər bərpa olunaraq 18 868,3 mln. manat təşkil etmişdir. Bunun əksinə olaraq, xidmət sektorunun mənfəəti xeyli az olsa da, davamlılıq və tədricən artım nümayiş etdirmişdir (2015-ci ildə 1 395,2 milyon manatdan 2020-ci ildə 6 586,2 milyon manata qədər). 2021-ci ilə qədər xidmət mənfəəti kəskin şəkildə artaraq 9 269,4 mln. manat təşkil edib ki, bu da tənəzzüldən sonrakı bərpanı və qeyri-neft iqtisadiyyatı genişləndikcə ticarət, maliyyə və İKT xidmətlərində mümkün yaxşılaşmış performansı əks etdirir. Bu il sənaye mənfəəti də 34 288,5 mln. AZN (ehtimal ki, neftin qiymətinin bərpası və müəyyən birdəfəlik böyük gəlirlər və ya yenidən qiymətləndirmələrin kombinasiyası hesabına yüksəldilib).

Cədvəl 1. Sektorlar üzrə müəssisələrin mənfəətləri (Seçilmiş illər, mln. AZN)

İl	Sənaye Mənfəəti	Xidmət Mənfəəti
1995	291.4	164.5
2005	1183.4	814.8
2010	17655.3	1195.1
2015	14508.9	1395.2
2020	18868.3	6586.2
2021	34288.5	9269.4

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadi fəaliyyət üzrə müəssisə və təşkilatların mənfəəti (1995-2021).

Cədvəl 1 göstərir ki: (a) 2005-2010-cu illərdə neft bumu zamanı sənaye mənfəəti kəskin şəkildə artmışdır; (b) xidmət gəlirləri 2010-cu illərin sonunda artmadan 2010-cu illərin ortalarına qədər nisbətən durğun qalmışdır; (c) 2020–2021-ci ilə qədər xidmət mənfəətləri sənaye mənfəətinin təxminən üçdə birindən dördə birə qədərini təşkil edir ki, bu da 2010-cu ildəki ~7%-dən yaxşılaşma deməkdir. Bu, xidmətlər genişləndikcə fərqləndirici olduğunu göstərir. Maraqlıdır ki, xidmətlər sektorunda mənfəətin ən böyük hissəsini ticarət və nəqliyyat tez-tez təşkil edir (məsələn, pərakəndə/topdan ticarət və avtomobil təmiri 2021-ci ilə qədər əhəmiyyətli gəlir əldə edib, təxminən 4,683,9 mln. AZN, qruplaşmaya görə yuxarıdakı məcmu qrafikdə tam qeyd olunmayıb). Eyni zamanda, turizm, təhsil və səhiyyə kimi sənayelər üçün mənfəət marjaları aşağı qaldı.

Zərər trendi: Zərər çəkən müəssisələr nəzərə alınmadan gəlirlilik təhlili natamamdır. İstənilən ildə bəzi firmalar xalis itkilərlə üzləşirlər ki, bu da ümumiləşdirilmiş şəkildə sektorun mənfəətini kompensasiya edə bilər. **Cədvəl 2** seçilmiş illər üzrə sənaye və xidmət sektorlarında müəssisələrin itkilərini təqdim edir. 1995-ci ildə sənaye itkiləri minimal (6,6 mln. AZN) idi, çünki bir neçə iri firma gəlirsiz idi (ehtimal ki, dövlət dəstəyi ilə), halbuki xidmət sektoru itkiləri daha çox (41,1 mln. AZN) olmuşdur ki, bu da bəlkə də yeni yaranmaqda olan özəl xidmət şirkətlərindəki mübarizəni əks etdirir. 2010-cu ilə qədər itkilər mütləq ifadədə artmış, sənaye itkiləri 600,0 mln. manat, xidmət itkiləri isə 198,6 mln. manat təşkil edib. 2015-ci il ətrafında sənaye itkilərindəki sıçrayış (1,478,6 milyon AZN) diqqətəlayiqdir - çox güman ki, 2015-ci ildə neftin qiymətinin düşməsi və neft podratçılarına və banklara zərər vuran manatın devalvasiyası ilə bağlıdır. Faktiki olaraq, 2016-cı ildə Azərbaycan bankları (maliyyə sektoru) valyuta təsirləri və kredit borclarının ödənilməməsi səbəbindən əhəmiyyətli itkilər qeydə alıb, yüksək xidmət sektoru itkilərinə səbəb olub (2016-cı ildə xidmət itkiləri təqribən 3,526 mln. AZN olub, sənaye itkilərini üstələyib). 2015-ci il üçün **Cədvəl 2-**

dəki məlumatlar 978,9 mln. manat təşkil edib ki, bunun da böyük hissəsi bank və ola bilsin ki, tikinti xidmətləri seqmentlərinin payına düşüb, halbuki 2020-ci ilə qədər xidmət itkiləri (1 309,6 mln. manat) sənaye itkilərini (1 062,9 mln. manat) bir qədər üstələyib. 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası xüsusilə nəqliyyat və qonaqpərvərlik xidmətlərini vurdu – məsələn, nəqliyyat və anbar sektorunda itkilər kəskin artdı (2020-ci ildə 566,8 mln. AZN). Bununla belə, 2021-ci ildə iqtisadiyyatın canlanması ilə xidmət itkiləri (1,003,9 mln. AZN) sənaye itkilərindən (1,318,0 mln. AZN) aşağı düşmüşdür ki, bu da müəyyən sənayelərdə davam edən problemləri əks etdirə bilər (məsələn, istehsal firmaları giriş xərclərinin artımı ilə üzləşir).

Cədvəl 2. Sektorlar üzrə müəssisələrin itkiləri (Seçilmiş illər, mln. AZN)

İl	Sənaye Zərəri	Xidmət Zərəri
1995	6.6	41.1
2005	133.0	90.2
2010	600.0	198.6
2015	1478.6	978.9
2020	1062.9	1309.6
2021	1318.0	1003.9

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, *İqtisadi fəaliyyət üzrə müəssisə və təşkilatların zərəri (1995-2021)*.

Cədvəl 1 və **2**-nin birlikdə nəzərdən keçirilməsi xalis gəlirlilik haqqında təsəvvür yaradır. Sənaye sektorunun xalis mənfəəti (mənfəət minus zərər) bu illərdə çox müsbət olmuşdur (məsələn, 2010-cu il xalis +17 milyard AZN). Xidmət sektorunun şəbəkəsi də müsbət, lakin təvazökar idi. Şoklar zamanı (2015–2016, 2020) hər iki sektorda xalis mənfəət azalıb. Məsələn, 2015-ci ildə sənayenin xalis mənfəəti ~13,030 mln. manat (14508,9 – 1478,6), xidmətin xalis mənfəəti ~416 mln. manat (1395,2 – 978,9), bank böhranının xidmət gəlirlərini nə qədər eroziya etdiyini göstərir. 2020-ci ildə sənayenin xalis mənfəəti ~17,805 mln. manat, xidmətin xalis mənfəəti ~5,277 mln. manat – pandemiyanın təsiri faktiki olaraq bəzi xidmət alt sektorlarını müvəqqəti olaraq zərəmə çevirdi (məsələn, turizm xidmətləri 2020-ci ildə 108,3 milyon AZN itkiyə məruz qaldı). 2021-ci ilə qədər bərpa göz qabağındadır: sənaye xalis ~32,970 mln. manat, xidmət şəbəkəsi ~8,265 mln. manat təşkil edib ki, bu da qeyri-neft ÜDM-in artımı ilə uzlaşır. Müqayisəli olaraq, Azərbaycanda sənaye sektorunun mənfəəti böyük dərəcədə neft və qazla (mədən sənayesi) bağlıdır. İstehsalat tarixən daha kiçik olmuşdur; məsələn, 2021-ci ildə mədənçıxarma 29 666,0 mln. manat mənfəətlə müqayisədə

emal sənayesinin 4235,5 mln. AZN. Bu, “sənaye” məcmuəsində hələ də neftin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Xidmət sektoru isə daha çoxşaxəlidir. 2021-ci ildə ən böyük xidmət gəlirləri ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri (4683,9 milyon manat) və bəlkə də telekommunikasiya və İT (719,6 milyon manat) və maliyyə və sığortadan (956,6 milyon manat) əldə edilib. Daha az töhfələr qonaqpərvərlik (151,4 mln. manat), daşınmaz əmlak (103,0 mln. manat) və peşəkar xidmətlərdən (652,2 mln. manat) daxil olub. Bu yayılma onu göstərir ki, rəqəmsal mühasibat daha çox yayıldıqca, bu müxtəlif xidmət sənayələrinə performansın izlənməsi və idarə edilməsində kömək edə bilər. Məsələn, pərakəndə satış şirkəti real vaxt rejimində satışları və mənfəət marjalarını izləmək üçün rəqəmsal mühasibat sistemlərindən istifadə edə bilər ki, bu da qiymətlərə və ya inventarlaşdırmaya sürətli düzəlişləri asanlaşdırır (Deloitte, 2019). Xülasə, müqayisəli təhlil vurğulayır ki, Azərbaycanın sənaye sektoru daha yüksək gəlir gətirir, eyni zamanda qeyri-sabitliklə (neft bazarının dəyişməsinə əks etdirən) üzləşir, halbuki xidmət sektoru mütləq mənada daha az gəlirli olsa da, sabit artım nümayiş etdirir və davamlı inkişaf üçün çox vacibdir. Rəqəmsal mühasibat alətləri şəffaflığı artırmaq və menecerlərə maliyyə inkişaflarına cavab vermək imkanı verməklə hər iki sektorda əsas rol oynayır (KPMG, 2020).

Əldə edilən məlumatlara əsasən sənaye və xidmət sahələrinin mənfəət dinamikasında müxtəlif mərhələlər müşahidə olunur. 2000-ci illərdə neft gəlirlərinin artması sənaye sektorunun mənfəətinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb oldu. Bu artım 2005-2010-cu illərdə xüsusilə kəskin olmuşdur. Lakin 2014-2016-cı illərdə neftin qiymətinin düşməsi və milli valyutanın devalvasiyası bu sektorda mənfəətin azalmasına səbəb olub. 2021-ci ilə doğru sənaye sektorunda yenidən artım müşahidə olunur.

Xidmət sektoru isə 1990-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində nisbətən sabit və aşağı tempdə inkişaf etmişdir. 2006-cı ildən başlayaraq bank, rabitə və ticarət kimi sahələrin genişlənməsi bu sektorda da mənfəət artımını təmin etmişdir. 2017-ci ildən sonra bu artım daha da sürətləndi. Xüsusilə 2020-2021-ci illərdəki kəskin artım pandemiya sonrası bərpa dövrünü və rəqəmsal xidmətlərin inkişafını əks etdirə bilər. Bundan əlavə, sənaye sektorunda əsas mənfəət mədənçixarma sektorunun hesabına formalaşır - 2000-ci ildən bu sektor ümumi sənaye mənfəətinin 80-90%-ni təşkil edir. Xidmət sektorunda topdan/pərakəndə ticarət və nəqliyyat ümumi mənfəətin yarıdan çoxunu təmin edir. Sonrakı ən mühüm sektorlar bank və rabitə sektorlarıdır.

Məlumatların düzgünlüyünə təsir edən amillərdən biri də rəqəmsal uçot sistemlərinin tətbiqidir. İri sənaye və maliyyə müəssisələri ilk dövrlərdən beynəlxalq standartlara uyğun proqram təminatından istifadə edirlər. Xidmət sektorunda isə bu proses xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıqda

daha gec həyata keçirilib. Son illərdə bulud əsaslı satış və mühasibat proqramlarının, habelə hökumət portallarının dəstəyi ilə xidmət sektorunda rəqəmsallaşma da artmaqdadır.

Zərərlərin və xalis mənfəətin müqayisəsi göstərir ki, xidmət sektoru iqtisadi çətinliklər dövründə daha həssas olur. Məsələn, 2020-ci ildə pandemiya səbəbindən bu sektorda itkilər artıb, xalis mənfəət isə azalıb. Buna baxmayaraq, xidmət sektoru ümumilikdə mənfəətlə işləməyə davam etmişdir (OECD, 2022).

Nəticə

Bu tədqiqat 1995-2021-ci illər arasında Azərbaycanın sənaye və xidmət sektorlarında mənfəət və zərər nümunələrini təhlil etmək üçün rəqəmsal mühasibatlığın necə istifadə oluna biləcəyini araşdırdı. BMHS və hökumətin söylərinin tətbiqi əsas nəticələrə əsasən maliyyə hesabatlarının sürətini və dəqiqliyini yaxşılaşdıran rəqəmsal sistemlərə keçidi sürətləndirdi. Ən çox qazanc əldə etməsinə baxmayaraq, neft və qaz sənayesinin üstünlük təşkil etdiyi sənaye sektoru yenə də kənar şoklara həssas idi. Digər tərəfdən, xidmət sənayesi, xüsusilə 2015-ci ildən sonra davamlılıq və ardıcıl inkişaf nümayiş etdirdi.

Avtomatlaşdırma xüsusilə bank və pərakəndə satışda maliyyə nəzarətini gücləndirdi və rəqəmsal texnologiyalar sektorlardakı inkişafı daha tez müəyyən etməyə imkan verdi. Məhdudiyyətlər arasında məcmu məlumatların istifadəsi və firma səviyyəsində anlayışların olmamasıdır. Real vaxtda maliyyə ölçmələri və mikro səviyyəli sorğular gələcək tədqiqatlarda faydalı ola bilər.

Rəqəmsal maliyyə alətləri, sektora aid maliyyə tablosunun yaradılması və xüsusən də KOM-lar arasında rəqəmsal uçotun istifadəsi üçün davamlı yardım haqqında əlavə təhsil təklif edirik. Hər şeyi nəzərə alsaq, rəqəmsal mühasibat maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, müxtəlif və davamlı iqtisadi artım üçün strateji seçimlərə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Accenture. (2020). *AI in accounting – Vision 2030*. Accenture.
2. Chakrouni, N., & Cherkaoui, M. (2023). The impact of digitalization on value creation and financial performance: A literature review. *International Journal of Accounting, Finance, Auditing, Management and Economics*, 4(2-1), 802–818.
3. Deloitte. (2019). *Real-time finance: How real-time financial data benefits businesses*. Deloitte Insights.
4. Dövlət Statistika Komitəsi. (2021). *İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə müəssisə və təşkilatların mənfəət və zərərləri*. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.
5. IFRS Foundation. (2018). *Accounting Law of the Republic of Azerbaijan (2004, amended 2018) – IFRS Jurisdiction Profile: Azerbaijan*. IFRS Foundation.
6. IFAC. (2019). *Information and communications technologies (ICT) skills for professional accountants*. International Federation of Accountants.
7. KPMG. (2020). *Digital accounting tools adoption challenges*. KPMG Whitepaper.
8. OECD. (2022). *Promoting Enterprise Digitalisation in Azerbaijan*. OECD Publishing, Paris.
9. Shah, D., & Saunders, K. (2024). The impact of digital accounting tools on small business efficiency. *Library Progress International*, 44(3), 1114–1119.
10. Small Business Administration. (2018). *Small business benefits of accounting software*. U.S. SBA.